

खांबधुमटाच्या सावलीतील संगीत

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - सत्यकथा, संपा. व्ही. पी. भागवत, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, जून १९७२)
(‘खांबधुमटाच्या सावलीतील संगीत’ : मलबाराव सरदेसाई; धि गोवा हिंदु असोसिएशन, मुंबई ७; पृष्ठे ११९; किंमत ६ रुपये)

संगीतातला बहुतांश आकर्षकपणा हा त्याच्या विविधतेपोटी उद्भवतो. लोकजीवनाशी कमीअधिक प्रत्यक्ष संबंध असेल त्याप्रमाणे विशिष्ट संगीत विशिष्ट लोकजीवनाच्या बदलाशी, रूपांतराशी समांतर वाटचाल करते. यामुळे एकाच देशात संगीताच्या वेगवेगळ्या परी, बदलाच्या वेगवेगळ्या अवस्थांत असलेले संगीत, यांचा आढळ होत राहतो. बदलत्या जीवनाला जसे कोणी 'बदलू नको' असा आदेश देऊ शकत नाही, तसेच बदलत्या संगीताचेही असते. पण याचा अर्थ असा नव्हे की, बदलणाऱ्या संगीताला पुस्तकात, ध्वनिमुद्रिकांत, चित्रपटात स्थिर करून ठेवू नये. या तऱ्हेचे अभ्यास महत्त्वाचे असतात, कारण यामुळे बदललेल्या संगीताचा अर्थ लागू शकतो, बदलामधली मूलभूत तत्त्वे निश्चित करण्याजोगे कार्यकारण भाव आहेत का, याचा मागोवा घेता येतो. यामुळे संगीतव्यवहारही अधिक सुजाण व अर्थपूर्ण होऊ शकतो आणि शिवाय संगीत म्हणजे विशिष्ट देशकालपरिस्थितीतील एकंदर लोकजीवनातील एक अंग म्हणून संगीताचा अभ्यास होत असल्याने, त्या एकंदर जीवनाचाही अर्थ अधिक नीट लागू शकतो. अशा दृष्टिकोणातून विशिष्ट लोकगटांचा, जीवनाचा अभ्यास करणारे संगीतबद्ध शास्त्र 'वंशसंगीतशास्त्र' म्हणून ओळखले जाते. विशिष्ट गट, त्यांच्या सांगीतिक सवयी; वापरली जाणारी वाद्ये, त्यांची बनावट, त्यांची वादनपद्धती; संगीत व संगीतकार यांचे त्या विशिष्ट समाजात असलेले स्थान इत्यादी सर्व बारीकसारीक संगीतसंबद्ध तपशिलांचा, अंगांचा अभ्यास करणे, या तपशिलांत होणाऱ्या बदलांचीही नोंद अलिप्तपणे, हळवे न होता करणे, हे वंशसंगीतशास्त्राचे काम असते. श्री. मलबाराव सरदेसाई यांचे 'खांबधुमटाच्या सावलीतील संगीत' हे पुस्तक त्यांना न कळत गोव्याच्या संगीताविषयीचे महत्त्वाचे वंशसंगीतशास्त्रीय पुस्तक बनण्याच्या खूप जवळ जाते.

देवस्थानांच्या सान्निध्यात रुजलेल्या व वाढलेल्या खास गोमंतकीय संगीताचा आता नाश होत आहे, त्याला मागणी नसल्याने त्याच्या अभ्यासाची, प्रयोगाची परंपरा नष्ट होत आहे, या जाणिवेने खंत पावणारे सरदेसाई या संगीतातली वैशिष्ट्ये, ते सादर होण्याचे प्रसंग, त्यांत वापरली जाणारी वाद्ये, त्या वाद्यांच्या बनावटी, इत्यादी बरेच तपशील नोंदवितात. हा तपशील नोंदविताना स्वतः सरदेसाई या संगीताच्या प्रेमिकांच्या भूमिकेत वाचकापुढे पक्के उभे राहातात. हे एका शास्त्रज्ञाने लिहिलेले पुस्तक नव्हे, तर या विशिष्ट संगीतात बुडालेल्या, त्यावर मनापासून जीव जडलेल्या संगीतकाराने केलेले एक आवाहन आहे, असे लक्षात आल्यावाचून राहात नाही. यामुळे मध्ये मध्ये येणाऱ्या कथा व हळवे उल्लेख फारसे खटकत नाहीत. सरदेसायांनी पुस्तकाची जी मांडणी केली आहे, तीही या दृष्टीने पाहाता मोठी बोलकी आहे. प्रथमतः गोमंतकीय संगीत ज्या प्रसंगी सादर केले जाते, त्यांची रसाळ वर्णने आणि मग (प्रकरण १४ पासून) या संगीतात उपयोगात आणली जाणारी वाद्ये व गायनपद्धती इत्यादींचे विवेचन, असा त्यांच्या लेखांचा क्रम आहे. एकंदरीने सरदेसायांचे ध्येय पाहाता ही मांडणी ठीक वाटते. पण त्यात थोडासा समतोल अधिक हवा होता. म्हणजे असे की, सर्व वाद्यांची वैशिष्ट्ये इत्यादींसारख्या बाबी तपशिलात नोंदावयाला हव्या होत्या. सरदेसाई स्वतः लयवाद्यांकडे अधिक झुकलेले वाटतात. (आणि तरीही त्यांचे मृदंगावरचे प्रकरण नुसतेच हळवे आहे.) गोव्याचे लयकार घुमटवादक किंवा धुमाळी, दीपचंदी इत्यादी तालांची गोव्यातील विविध वजने, यासंबंधी सरदेसाई कसे समरसून लिहितात हे या संदर्भात पाहण्यासारखे आहे.

या पुस्तकातला कच्चा भाग म्हणजे 'खांबघुमटाच्या संगीताची परिस्थिती' हे दुसरे प्रकरण होय. गोमंतकीयांनी गोमंतकाचे संगीत अभ्यासायचे सोडून त्यांनी उत्तर भारतीय संगीत का अभ्यासले, याची कारणमीमांसा करताना, "मुळात उत्तर हिंदुस्थानी संगीत हे मूळ गोमंतकीय संगीताशी मिळतेजुळते असावे" ह्यासारखे विधान सरदेसाई करतात; पण त्याला आधार देत नाहीत. पुन्हा गोमंतकाचे असे खास संगीत आहे असा आधी हद्दतात दावा करूनही दुसऱ्या प्रकरणात, "गोमंतकीय संगीत म्हणून ज्याचा उल्लेख केला जातो त्याची जात अमुक एकच असे ठामपणे सांगण्याचा काही मार्ग उपलब्ध नाही" असेही म्हणतात तेव्हा वाचक थोडा गोंधळतोच. तात्त्विक, शास्त्रीय विवेचनाच्या अंगाने लिहिताना सरदेसाई चाचपडत असतात, वर्णन करताना ते कशाबद्दल व काय लिहीत आहेत, याची त्यांना निश्चित जाणीव असते. आणि एका बाबतीत सरदेसाई ठामपणे पाऊल टाकीत नाहीत ते म्हणजे, कलासाधनेस वाहून घेऊन नेहमीच्या समाजरचनेतील संसारिकापेक्षा वेगळा संसार थाटणाऱ्या स्त्रियांबद्दल "एका जमातीच्या स्त्रियांनी" (पृष्ठ ६) असे ते लिहितात. आणि हा विनाकारण ओशाळेपणा आवश्यक आहे असे वाटत नाही.

गोव्यातील खांब-घुमटाच्या सावलीतील संगीतावर क्रूसाच्या सावलीतील संगीताचा काहीच परिणाम झाला नसेल का, यासारखा प्रश्न हे पुस्तक वाचल्यावर मनापुढे येतोच. आणि त्याला सरदेसायांनी उभेही केले नाही, ही उणीव वाटल्याखेरीज राहात नाही. विशिष्ट प्रदेशातील, विशिष्ट जमातीच्या संगीताचाच अभ्यास अर्थात करता येतो. पण ही जमात दुसऱ्या जमातीबरोबर इतर व्यवहारांत देवाणघेवाण करित असता, संगीताच्या बाबतीतच सोवळी राहिली, हे सिद्ध करायला पाहिजे. यासाठी जाणतेपणे वंशसंगीतशास्त्रीय दृष्टिकोण स्वीकारायला हवा. तसा तो सरदेसायांनी स्वीकारला नाही, कारण काहीशा हळवेपणे ते गोव्यातल्या अस्तंगत होणाऱ्या संगीताकडे पाहात आहेत. या परिस्थितीत गोवे व गोवेकर यांच्याशी दृढ परिचय असणाऱ्यांना हे पुस्तक खूप आवडेल, पण गोव्याचे संगीत म्हणजे एका विशिष्ट गटाचे, सांस्कृतिक विभागाचे असलेले संगीत या व्यापक भूमिकेवरून पाहिल्यास, हे पुस्तक अधिक उपयुक्त करता आले असते, असे वाटेल.